

- İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010, 386 s.

Değerlendiren: M. Esat Altıntaş*

"Bu kitapta, Cumhuriyet Türkiye'sinin din/İslam merkezli meselelerini, ülkemizin kritik dönemlerinden birinde hayati meseleler olarak yeniden ele almaya ve tartışmaya çalışıyorum. (Hemen belirteyim ki Türkiye'de uzaktan yakından dinle irtibatlı olmayan hemen hiçbir mesele yok gibidir.)" (s. 6)

Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam, yazarın varoluşsal anlamda önem atfettiği meselelere, yakın ve uzak tarihin kaynaklarını kullanmak suretiyle analitik olarak baktığı, çözümlenici bir çalışmadır. Yazar, çalışmasında argümanlarını din ve devletin birbirlerinin tamamlayıcı cüzü olduğu ve modernleşme sürecinde değiştirilmek/dönüştürülmek istenenin siyasal İslam'dan ziyade İslam/Müslümanlık olduğu varsayımları üzerine inşa etmektedir. Daha sonra yazar, din-siyaset ilişkileri bağlamında modernleşmenin yansımalarını belirli şahıslar, kurumlar ve metinler üzerinden tahlil etmek için Diyanet İşleri Başkanlığının varlığına, statüsüne, işlevine; tarikat ve cemaatlerin modernleşme sürecinde nasıl bir tavır takındığına ve dönüşüme uğradığına ve en son olarak İslamcı söylemin kaynaklarında modernist çizgilerin nasıl muhafaza edildiğine değinmektedir. Yazar, bu meseleyi yerli bir bakış açısıyla ele aldığı her daim okuyucuya hissettirmektedir. Bunu hissettiren temel saik, yazarın bir kültür ortamının içine doğmuş olması ve bunun sonucu olarak içinde doğduğu kültürel ortamın kodlarıyla meseleye bakmasıdır. Bir başka deyişle, Kara'nın mesele edindiği konuyu içerdiren bir bakışla, derin bir analizle ele alma imkânını sağlayan en önemli neden, yazarın bizzat kendisinin de içinden geldiği İmam Hatip okulları ve İlahiyat fakültelerinin İslam anlayışı dâhil, cemaat ve tarikatları, Diyanet, vb. Cumhuriyet Türkiye'sinin din/İslam merkezli meselelerini yakın tarihin imkânlarını kullanarak çözümlenme isteğidir.

Kara, meseleye kritik öneme sahip bir soruyu sorarak başlamaktadır: "Cumhuriyet ideolojisinin ve aydınlarının tehlike olarak gördükleri şey, İslam ve halkın Müslümanlığı mı yoksa aktif ve 'örgütlü' dinî hareketler, moda deyimiyle 'siyasal İslam' mıdır?" (s. 17) Daha sonra, tüm kitap boyunca onlarca soru işareti okuyucuyu karşılamaktadır. Bu eleştirel düşünmeye sevk edici yaklaşım tarzı, Kara'nın okuyucuyu belli kabulleri sorgusuz sualsiz kabul etmesinin önüne geçme isteğinin ve böylece meseleler üzerine düşündürmeye yönelik bir amacının olduğunu göstermektedir.

Yazar, ilgili meseleyi ele almak için öncelikle tarihî arka plana yer vermektedir. Kara'ya göre, Cumhuriyet modernleşmesi, aslında Osmanlı modernleşmesinin devamıdır (s. 25). Yazar bununla birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinde İslam'ı ele alırken tek bir tarihî çizgi takip etmenin yanlışlığına düşmemek için üç dönemden bahsetmektedir.

* Ar. Gör., Erciyes Üniversitesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü.

Birinci dönem, Milli Mücadele'nin de devam ettiği yıllar olan 1919-1923 yıllarıdır. Bu yıllar, hem dönemin medrese çıkışlı âlimleri, aydınları, şeyhleri hem de daha sonra dışlayıcı laikliğin katı savunucuları olan Cumhuriyet elitistlerinin panislamist ve hila-fetçi bir politikayı takip ettikleri dönemdir. Bu dönemdeki modernleşmeyi, Osmanlı modernleşmesinden ayırmak zordur. Bu dönemde hem "Modernleşelim" hem de "Müslümanlaşalım" anlayışı hâkimdir. İkinci dönem ise 1924-1950 arasındır. Bu dönem, Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı modernleşmesinden ayrıldığı kırılmanın yaşandığı tarihlere tekabül etmektedir. Bu dönemde, İslam/Müslümanlık paranteze alınarak bir modernleşme politikası takip edilmiştir. Dışlayıcı laikliğin benimsendiği bu dönem, Cumhuriyet Türkiye'sinde İslam/Müslümanlık için en sıkıntılı ve karanlık dönemlerden biridir. Üçüncü dönem olan 1950 sonrası dönem, çok partili hayatta birlikte dışlayıcı laiklik anlamında belirli politikaların -tamamen olmasa da- kısmen terk edildiği, İslamcılığın yükselişe geçtiği ve artık dinle ilgili meselelerde normalleşmenin başladığı yıllardır.

Kitabın genelinde Kara'nın vurguladığı önemli bir husus Cumhuriyet Türkiye'sinin din olmadan anlaşılamayacağı, yani Türkiye'deki her meselenin mutlaka bir şekilde din/İslam'la ilişkili olduğudur. İslam'ın modernleşmenin önünde bir engel olduğunun düşünen Cumhuriyetçi elitler, 1923 sonrası modernleşmenin dinleşmeyle birlikte yürümeyeceğini düşünmeye başlamışlardır. Cumhuriyet modernleşmesinin, Müslüman kalarak modernleşmeyi savunan Osmanlı modernleşmesinden ayrıldığı en önemli nokta da burasıdır. Bu şekilde, Cumhuriyet ideolojisi İslami müesseseleri tasfiye ederek bir anlamda dışlayıcı laikliği devletin genel felsefesi olarak egemen kılmıştır. Cumhuriyetçi elitlerin tepeden inmece bir anlayışla yaptıkları inkılaplara bakıldığı zaman doğrudan veya dolaylı olarak hepsinin dinle ilişkili olması, yazarın argümanını desteklemektedir. Yazar, bu süreçler yaşanırken iç dinamikler kadar uluslararası güçle-rin fonksiyonunun da yabana atılmayacağını iddia etmektedir.

Kara'nın, konuları gazete, dergi ve kitap alıntıları, resim ve fotoğraflar eşliğinde daha zengin bir şekilde okuyucuya sunması, meselelerin anlaşılmasına büyük katkı sağla-maktadır. Bu durum, kitabın hacmine rağmen, okuyucunun ilgisinin son sayfaya kadar canlı ve taze tutulmasına yardımcı olmaktadır.

Kitabın birinci bölümünde Diyanet İşleri Başkanlığının varlığı, hukuki konumu, Cumhuriyet Dönemi modernleşme tarihinde aldığı pozisyonlar, dönemin başkanları, yazılı metinleri ve pratik uygulamaları üzerinden söylem analizine tabi tutulmaktadır. 3 Mart 1924 tarihi, modernleşme tarihimizde kırılma dönemidir. Hilafetin ilgasıyla birlikte İslam/Müslümanlığa rağmen birçok inkılap gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de Şeriyeye ve Evkaf Vekâletinin yerine ihdas edilen Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Bu dönemde gerçekleştirilen uygulamalar, Cumhuriyet tarihinde din-siyaset ilişkilerinin nasıl gideceğinin ipuçlarını vermesi açısından anlamlıdır. Aynı zamanda laik olduğunu iddia eden bir devlette Diyanet İşleri Başkanlığının yer alması, Batılı bir anlayıştaki laik-likten çok farklı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kara'ya göre, hem Diyanetin hem de İlahiyat fakültelerinin dönüştürmek istediği, aslında halk Müslümanlığıdır. Kara, bu kurumların halkın yanlış bir din yaşadığını söylemek suretiyle dindarların Cumhuriyet elitistleriyle söylem düzeyinde buluştuğunu iddia etmektedir. Bu durum, aslında modernizmin felsefi temellerinde yer alan tek tipçi bir anlayışın yansımaları olarak gözükmektedir. Bu felsefeye göre, din-devlet ilişkileri de tek din anlayışı üzerine kurgulanmıştır. Bu ise Türkiye'de Sünni İslam yorumudur. Cumhuriyet tarihi boyunca dönüştürülmek ve baskı altına alınmak istenen hep İslam'ın Sünni yorumu olmuştur. Yazarın dindarların işlerine değil, "devletin işlerine bakan" bir kurum olarak Diyanetin de içerisinde çok fazla anlayışı ve çeşitliliği barındıran Halk Müslümanlığına karşı olması, tabii bir durumdur.

Yazar, Diyanetle ilgili temel meselelerde zaman zaman hâkim yorumlama tarzlarına aykırı yorumlarda bulunmaktadır. Bu yorumlardan birisi, Diyanetin yetki ve sorumluluk alanındaki daralmadır. Yazara göre hilafetin ilgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Şer'îye ve Evkaf Vekâletini Diyanet İşleri Başkanlığına devreden kanun ve bu kanunlarda ilgili kurumlara bırakılan yetkiler üzerinden, tartıştığı meselelerin ortaya çıkardığı bazı olumsuz neticeler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılan din işlerinin tedviri ile Millî Eğitim Bakanlığına bırakılan din eğitimi faaliyetlerinin birbirinden tamamen koparılması, diğeri ise vakıfların Diyanetten alınması ile kurumun tabii kaynaklarından mahrum bırakılmasıdır (s. 55-60, 71-76). Diyanetin yetki alanındaki daralmanın hissedildiği bir diğer olumsuz netice, teşri yetkisinin Diyanetten alınıp TBMM'ye verilmesi ile birlikte dinin itikat, ibadet, muamelat ve ahlak alanları arasındaki bütünlüğün parçalanmasıdır. Bu şekilde, muamelat ve hukuk kısımları, dinle ilgili olduğu söylenen bir kurumun yetki alanından çıkarılmıştır. Yazara göre ahlak alanının hükümetin kanun teklifinde yer almadığı hâlde komisyondaki tartışmalarla birlikte kanuna ilave edilmesi de dikkate değer bir durumdur (s. 65).

Yazara göre özellikle Diyanetle ilgili meselelerde iki mevzu hep tartışma konusu olmuştur. Bunlardan birincisi "Diyanetin cemaatlere devri" meselesidir. Bu tartışmalar yapılırken gözden kaçırılan "cemaat" kavramın taşıdığı hukuki anlamı, Kara, şu şekilde izah etmektedir: "Cemaat, Türkiye'de sadece Lozan Antlaşması'yla hakları uluslararası hukukun garantisine altına alınan gayrimüslim azınlıklar, yani Hristiyanlar ve Yahudiler için kullanılır. Bunun dışında hukuken hak ve yetkileri tarif edilebilecek bir 'Müslüman cemaat' yoktur." (s. 96) Kara'ya göre bunu bilen siyasi irade, AB süreciyle birlikte gayrimüslim vakıfların mallarıyla ilgili düzenlemeyi devreye sokmasına karşın, bu topraklara ait "cemaatlerin, vakıfların" mallarını kendilerine geri vermeyerek bir taraftan hukuki olana uygun davranmış, diğer taraftan da onları yabancı görmediğini deklare etmiş olmaktadır. İkinci mesele ise Alevilerin Diyanette temsilidir. Yazara göre Alevilik tartışmalarında yapılan en büyük hata, konunun yanlış kavramlar üzerine inşa edilerek, tekke ve zaviyeleri kapatan kanun ekseninde tarikat ve cemaatler yerine, "cami-cemevi", "imam-dede" zıtlaşmasında ele alınmasıdır. Aleviliğin, İslam dışında bir mezhep olduğunu iddia etmeyen biri için kabul edilebilir olan budur. Yazara göre "Aleviliği bütünüyle ayrı bir din, İslam dışında / ondan bağımsız ayrı bir mezhep olarak mütalaa etme düşüncesinin

yerli bir düşünce olmaktan ziyade Almanya ve Fransa merkezli bir siyasi baskı unsuru olarak Türkiye'nin önüne gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir." (s. 106)

Kara, Alevilik meselesinin diğer tarikat ve cemaatlerle birlikte tartışılmasının önemli olduğunu altını çizmektedir. Yazara göre cemevi, tarikatlere ait bir tekke/dergâhtır. Yazar, bu konuyla ilgili aslında herkesin meselenin tekke dergâh olduğunu farkında olduğunu; ama konu diğer tarikatların ve cemaatlerin meşruiyet sorununu gündeme getireceği için bundan itinayla kaçınıldığını ifade etmektedir (s. 105).

İkinci bölümde toplumun en temel dinî, kültürel ve sosyolojik gerçeklerinden olan cemaatler ve tarikatlar, modernleşmeye muhalefet ve itaat biçimleri açısından ele alınmıştır. Kara, tarikat ve cemaatlerin geleneği muhafaza ve sürdürme anlamında önemli fonksiyonları olduğunu ifade etmektedir. Tarikatlar ve cemaatler devletin sert uygulamaları karşısında radikal muhalefet yolunu tercih etmemişler, sessizce tepkilerini belirtmişlerdir. Yazar şu sorular eşliğinde bu bölümdeki tartışmalara yön vermiştir: "Toplumta taşıyan unsurlar olan tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla ilgili kanun, toplumda ne gibi bir etki yapmıştır? Çokça söylendiği gibi bir infial olmuş mudur? Resmî tarihin tezlerinde geçtiği gibi, birçok şeyh isyan etmiş, çevresindekileri de isyana teşvik etmiş midir?"

Birçok önde gelen tarikat liderinin, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına tekkelerin layık olduğunu ve Atatürk'ün çok hayırlı bir işe imza attığını ifade ederek dönemin siyasi iradesiyle aynı dili konuşma yolunu tercih etmeleri, bilinen ezberlerin aksine bir hakikat olması hasebiyle mühimdir. Yazara göre bu durum, çağdaş Türk-İslam düşüncesinde yer alan din-devletin birbirini tamamlayıcı olduğu iddiasını destekleyen bir durumdur. Asıl problemin devletin bizzat kendisinde değil, devletin idaresinde bulunan kişilerden kaynaklandığı inancı, tekke mensuplarının varlıklarına yönelik bu şiddetli saldırıda pasif muhalefete yönelmelerine neden olmuştur. Kitapta, çok radikal ve şeriatçı gözükken İslami hareketlerin, derin bir söylem analizine tabi tutulduğu zaman, laik ve seküler bir muhtevaya sahip olduğu çeşitli örnekler vasıtasıyla gösterilmektedir. Özellikle 1950'den sonra, cemaatlerin uluslararası bağlantılarla olan ilişkilerini düzenlemek için devlet, cemaatlerin sistem içerisinde kalmasını sağlamaya çalışmış, onlara çeşitli makamlar tevdi etmiştir. Onlar ise bu talebe canla başla olumlu cevap vermek suretiyle siyasete, iktisadi hayata girmeleriyle birlikte modern ve seküler bir yola doğru sürüklenmeye başlamışlardır. Bu durumun gittiği istikameti ise onlar, iç yapılarının eleştirisi kültürünü barındırmamasından dolayı fark etme imkânından mahrum kalmışlardır. Bu eğitim, özellikle son dönemde Avrupa Birliği süreciyle birlikte daha da bir hız kazanmıştır.

Yazar, cemaatleri modernleşme ve siyasetle ilişkileri bağlamında iki yönden incelemektedir. Ona göre, Türkiye'deki Müslüman halk açısından hukuki bir dayanağı ve karşılığı olmayan, daha çok Cumhuriyet döneminin bir ürünü gibi gözükken cemaatlerle modernleşme arasındaki ilişki, çift taraflı etkileşim şeklinde gerçekleşmektedir. Cemaatler modernleşmenin etkisiyle daha seküler bir hâle gelirken modernleşme süreci de cemaatlerin etkisiyle bir tür dindarlaşma şeklinde gözükmektedir (s. 312-320).

Üçüncü bölümde ise İslamcı söylemin kaynakları ve gerçeklik değeri üzerine tespitler yer almaktadır. Kara'ya göre İslamcılık, İslam dünyasındaki modernleşme hareketlerinin bir parçasıdır. Yazar, İslamcılığın modernleşme karşıtı bir hareket olarak gözükmemesine rağmen, modernist bir proje olduğunu iddia eden entelektüeller içerisinde yer almaktadır. Bundan çıkan anlam şudur ki İslamcılık akımı içerisinde modernleşme süreçlerine olumlu bakılmaktadır. Tarihî süreçte geri kalmışlığın sebebinin İslamcılığın ana temayülü de olan, İslam'ın kendisinden daha ziyade "Müslümanlık" olduğu ifade edilmektedir. Çözüm olarak ise bir taraftan modernleşmeye bir başka ifadeyle kelami anlamda olmasa da kültürel anlamda "Batılılaşmaya veya gâvurlaşmaya", diğer yandan ise İslamlaşmaya doğru yol almak sunulmaktadır. İslamcılara göre bir anlamda modernleşme ve dinleşmenin birlikte götürüleceğine dair kuvvetli bir inanç vardır. Ama yazarın burada vurguladığı en önemli husus, bu anlayışta feda edilmek istenenin geleneğin, yani bir başka deyişe İslam'ın tarihî tecrübesi, tarih içerisindeki anlama ve yorumlama biçimi olduğudur. Bu geleneğe göre, İslam'ı yaşayan halkın Müslümanlığı da problem olarak gözükmektedir. Çünkü modern proje, tabiatı icabı tek tipçidir. Sonuçta gerçekliği bu tek tipçi anlayışın yönlendirdiği bir ideolojide, dinlerin farklı yorumlarının ortaya konulmasından ziyade, tek tipleştirilmiş bir anlayışın topluluklara hâkim olması, onların daha kolay yönlendirilebilmesine yardımcı olur.

Yazar, Türkiye'deki İslamcı hareketlerin dayanağının Müslümanlık olmasına rağmen zamanla ondan uzaklaşılmasının, manidar bir durum olduğunu vurgulamaktadır. İslamcıların söylemlerine bakıldığı zaman ne kadar liberal ve modernist çizgilerin olduğunu görmek mümkündür. Yazar, "İslam akıl ve mantık dinidir." veya "Anayasamız Kur'an'dır." ifadelerinin buna verilebilecek bariz örnekler olduğunu ifade etmektedir. Yazar, bu ifadelerin laik, seküler unsurlar taşımalarına rağmen içerdikleri dinî unsurlardan dolayı insanların bunları dinî ifadeler olarak algılamakta olduklarını belirtmektedir. Kara'nın modern-seküler fikirlerin ve uygulamaların İslam dünyasındaki kitlelere benimsetilebilmesi için dinî muhteva veya örtü ile savunulduğu iddiası önemlidir.

Kara, modernist İslamcı söylemin, kendisini oryantalistlerin İslam'a ilişkin tespit ve tanımlamalarını temel alarak tarif ettiğini ve konuşlandığını özellikle vurgulamaktadır. Yazara göre modernist İslamcı söylem, her şeyden önce, oryantalistlerden kopyaladığı tespit ve iddiaları tekrar ederek kendi aidiyetlerini sorgulamaya yönelmesi sebebiyle arızalıdır. Kara'nın ifadesiyle, "İslamcı söylemin bir yönü Batılı iddiaları ve İslam'a yönelik tenkitleri şu veya bu ölçüde cevaplandırmaya, reddetmeye, tadel ve tasahih etmeye dönük işlerken diğer bir yönü de doğrudan Müslümanlara, İslam'ın mevcut algılanış biçimine yöneliktir" (s. 381).

Kitabın önemli yanlarından biri, yaygın olarak kabul edilen yanlış kanaatleri ortaya koyması ve doğrusunun neliği konusunda etraflı açıklamalar ve yorumlamalarda bulunmasıdır. Onlardan biri, Cumhuriyet elitlerinin, dini paranteze alarak modernleşme çizgisinde ilerlemesine karşın, muhafazakâr camiada tek tip bir tavrın olduğu, yani muhalefetin ve başkaldırışın tek tip olduğu iddiasıdır. Kara; bunun, dönemin kişilerine,

metinlere ve söylemlere bakıldığı zaman gerçeği yansıtmadığını, Cumhuriyete karşı tarikat çevrelerinde, Müslüman aydınlarda, cemaatlerde, medrese çıkışlı âlimlerde ve bazı siyasetçilerde farklı Müslüman duruşları olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini ortaya koymak suretiyle mevcut yanlış kanaati tashih yoluna gitmiştir.

Yazarın, Türkiye'deki din-devlet ilişkisinin boyutlarını göstermek adına ortaya attığı, "Onun için özel üniversiteler, ilahiyat fakültesi açamazlar" iddiası, din-siyaset ilişkilerinin kesin çizgilerle ele alınıp yorumlanmasına sebep olabilir. Bu ise mevcut din-devlet ilişkilerini yeknesak bir anlayış ve süreç olarak ele alma problemini doğurabilir. Nihayetinde şu anda özel üniversitelere bağlı olarak ilahiyat fakülteleri açılmıştır ve yazarın bu çok güçlü bir şekilde savunduğu iddianın aksi gerçekleşmiştir. Bir sonraki baskılarda yazarın bu durumu nasıl ele alıp yorumlayacağı merak konusudur.

Kara, eserinde ortaya attığı iddiaları zaman zaman çok genellemeci bir dille ortaya koymayı tercih etmektedir. Örneğin yazar, "İlahiyat fakülteleri bütün tarihleri boyunca dinle pozitivizm - bilimcilik arasındaki derin zıtlığı felsefi bir problem olarak hissetmiş ve üzerine yoğunlaşmış değildir. Bu yüzden bilimperestlik ve rasyonalizm, hem de dini ve dindarlığı savunmak gibi esasında olmayacak bir fonksiyonla birleşerek hükümranlığını sürdürmektedir." (s. 79) şeklinde iddialı bir fikir ortaya atmıştır. Burada yazarın, ilahiyatların çok farklı düşünce dünyasına sahip mensuplarını aynı kefeye koyup öyle olduklarını iddia etmek, yazarın kendisinin de karşı çıktığı modernleşmenin tek tipçi anlayışıyla benzerlik taşıması bakımından dikkate değerdir.

Sonuç olarak Kara'nın sahip olduğu tarih formasyonu, dinî terminolojiye hâkimiyeti, bilgi ve birikimi, olay ve olgulara soğukkanlı yaklaşımı; İslamcılık, Diyanet ve cemaatler meselesine içerden bakmayı başaran yazarın tespitlerini içeren bu çalışmanın güçlü yanını oluşturmaktadır. Yazarın Türkçe ye olan hâkimiyeti ve akıcı üslubu da dikkat çekmektedir. Söz konusu çalışma, belirli isim, kurum, kuruluş ve oluşumlar hakkında kritik soruların sorulması ve sorgulayıcı bir yaklaşımla konulara yaklaşılmış olması açısından önem arz etmektedir.